

Coste de Noruegue, entre Bergues & le Iedder Fl. en nauigant le long du Liet.

COSTE DE NORUEGUE, ENTRE BERGUES & LE IEDDER, LUCAS JANSZOOM WAGHENAER, 1588

A. Noruegia facies ad Austrum Iedderi quam hic vertax ad Aquilonem quatuor miliaria a te dis lat. Aldus verticoont hem standt van Noorwegen beyden de Iedder als dese hoochte n. o. van v is vier mijlen.

B. Eiusdem terræ facies quum Eurus Aquilonem versus quatuor aut quinque miliaria a te dis lat. Verticoont hem issele landt aldus, alst oost, noort oost, van v is vier, ofte vijf mijlen.

Terris Lea vel fastigium iuxta quam Lidam nauigatur. Bergas in Noruegia versus. c. Den Lee thorn, ofte hoochte, by den welcken men dat Liet op zeylt naer bergien in Noorwegen.

d. De Clip, ofte den berch, daer by dat men den Bommel bekent.

Hiri valus e mari nauigantibus ac in portum Schutenstion dirgentibus. e. De Bock, soe hem de op doet als men compt rother zee, om de haue van Schutenes in tho loopen.

Oris maritima Noruegia inter Bergas & Iedderi, quonadmodum ibi in sua stat figura, quam Lidam versus est inde velicantur, accurata descriptio. Custe van Noorwegen, tuschen Bergien, ende de Iedder, soe dat landt al daer in sijn wesen is, als men dat Lie op ende off zeylt.

Germanica miliaria 15. vni gradui competentia. Dutchsche mijlen 15. voor een grade. Hispanica miliaria 12. vni gradui respondentia. Hispanische mijlen 12. voor een gra.

A. Face du terroir de Noruegue, ioiniant le steuee Iedder, quand cest e haulceur est 4. lieues de vous au N.Est. B. Face du dict terroir, estant 4. ou 5. lieues de vous a l'E.N.E. C. Le thorn, c. est ou haulceur de Lee, nauigant par le Lis vers Bergies en Noruege. D. L'Escueil ou rochier, auquel on cognoist l'Isle de Bommel. E. Face du Bock, c. du Bucq, ainsi que se represente aux venants de la Mer vers l'Haue de Schutenesse.

Kartografens agenda
Fragmenter av eldre norsk
kartleggingshistorie

BENEDICTE GAMBORG BRISÅ

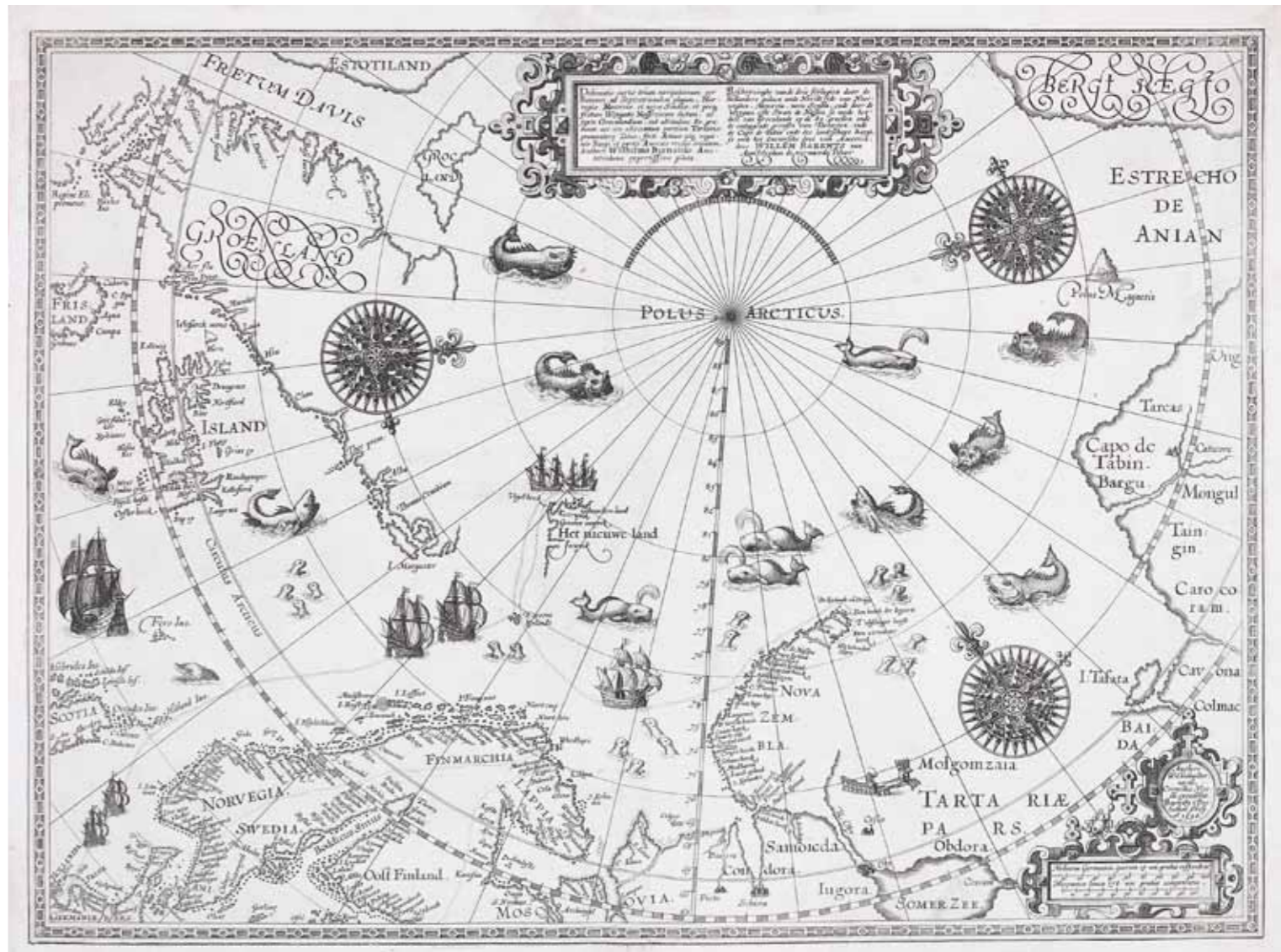
TABULA HYDROGRAPHICA, CORNELIS DOEDSZ, 1610. FØRSTUTGAVEN ER DATERT 1589 OG FINNES BARE I ETT EKSEMPLAR, I BRITISH LIBRARY. KARTET ER BUNDET INN I ET EKSEMPLAR AV LUCAS JANSZOOM WAGHENAERS NEDERLANDSKE UTGAVE AV DEN NIEUWEN SPIEGHEL DER ZEEVAERT, UTGITT I 1596. NASJONALBIBLIOTEKETS KART ER DET ENE AV TO KJENTE EKSEMPLARER AV EN SENERE UTGAVE AV KARTET, TRYKKET AV INDE VISSCHER OG UTGITT AV CORNELIS DOEDSZ I 1610. DET ANDRE EKSEMPLARET EIES AV MARITIEM MUSEUM ROTTERDAM.

På gamle kart brukes betegnelsen «terra incognita» om uutforskede og ukjente områder. Slike områder ble markert som hvite flekker på kartet og befant seg gjerne på steder langt unna, eksempelvis i Australia. Frem til midten av 1700-tallet var det hovedsakelig nederlandske, tyske, engelske og franske kartografer som tegnet og publiserte kart over Norge. En del norske områder var helt ukjent land for disse karttegnerne og ble regnet som svært eksotiske. Norge er et vidstrakt land, og det var først med NATO-medlemskapet etter annen verdenskrig at hele landet ble detaljert og enhetlig kartlagt.¹ Karttegning er situasjonsbetinget og behovsorientert. Den eldre delen av norsk karthistorie er derfor et lappeteppes av ulike fremstillinger, der hver enkelt kartografs intensjon, agenda og bakgrunn avspeiles i det endelige resultatet. Innfallsvinkler og interessefelt varierer, fra kartlegging i forbindelse med handel, krig og grenseoppgang mellom land til kartlegging av eget embetsområde og skriving av historieverk. De utenlandske kartene må derfor tolkes ut fra den konteksten de ble til i.

SJØKART OG HANDEL

En rekke europeiske land var involvert i den skipsfarten og handelsvirksomheten som foregikk langs norskekysten, på Kolahalvøya og i Kvitsjøområdet, der det blant annet ble handlet med pels, levende dyr og fisk, spesielt tørrfisk. Siden handelen foregikk langs kysten og transporten skjedde med båt, hadde de utenlandske kartografene naturlig nok fokus på næringsdrift og handel langs kysten, ikke på innlandsområdene. På de kartene der innlandsnorge har antydninger om terrengforhold og navn, er innsjøer og vassdrag gjennomgående blandet sammen og forenklet til en slags kortversjon av norsk geografi; kartografene hadde en formening om at innlandsnorge besto av fjell, daler, elver og innsjøer, men kun få hadde geografiske detaljkunnskaper. Vassdragene gikk ikke vesentlig annerledes enn de gjør i dag, og Norge var ikke kun bebodd langs kysten, med til dels tomme innlandsområder, slik 15-, 16- og 1700-tallskartene gir inntrykk av.

Til handelsbruk var imidlertid de gamle utenlandske kartene svært nyttige: Kysten er skjematisk fremstilt, med øyer på rekke og rad og navnene på de stedene som var av handelsmessig interesse i noenlunde riktig rekkefølge. Mange av de inntegnede stedsnavnene var den gang blomstrende lokale handelsteder med internasjonale

KART OVER NORDOMRÅDENE, WILLEM BARENTS, 1598–99

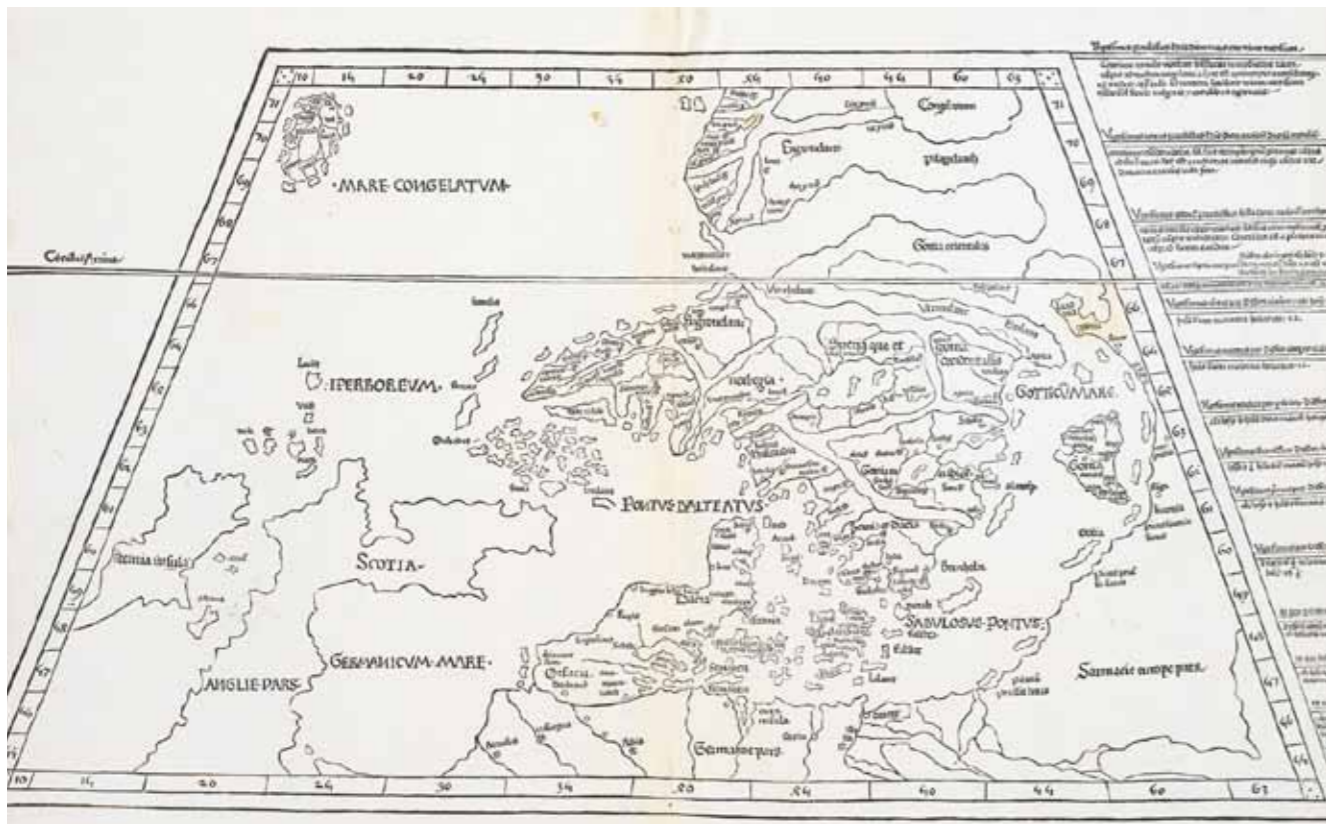
forbindelser. I dag er mange av disse stedene enten forsvunnet, eller de er kun småsteder uten noen sentral funksjon. For eksempel ble Oslofjorden kalt «Soen Water» på nederlandske 1600-tallskart. Dette kommer av at utskipingshavnen for tømmer i Son var viktig for nederlenderne, og den kom derfor med som navn på kartene. Måten de gamle sjøkartene fremstiller kysten på kan minne om dagens T-banekart, der stasjonenes rekkefølge er det viktigste, og hvor retningsendringer kun er tatt med hvis de er markante, og dersom kartets størrelse og form tillater det.

Lucas Janszoon Waghenaers *Spieghel der Zeevaert*, Sjøfartens speil, ble trykket i Leiden i 1584–85, og nye og utvidede utgaver på nederlandsk, engelsk, fransk og tysk ble utgitt de neste 30 årene. Førsteutgaven inneholdt 44 kart over europeiske kyststrekninger, blant annet tre kart over norskekysten fra Båhuslen til Jæren. Waghenaers sjøkart ble en formidabel suksess, og i en lang periode ble sjøkart kalt «waggoner» etter Waghenaer.² Waghenaer laget ikke egne sjøkart for kysten av Nord-Norge i første omgang, men i sitt atlas *Tresoor der Zee-Vaert*, Sjøfartens skattkammer, fra

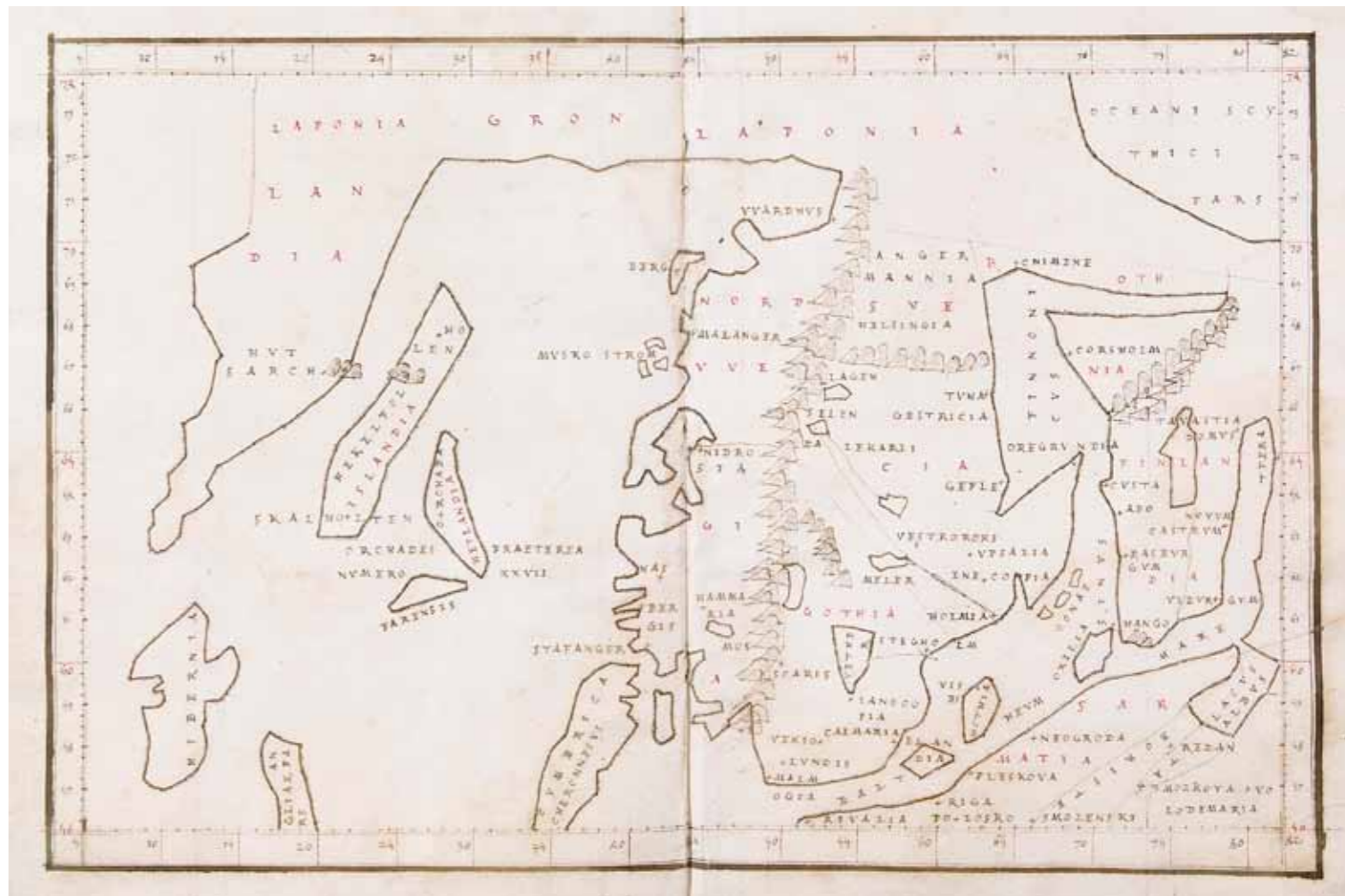
1592, er det for første gang med et kart som viser Finnmarkskysten.³

DEN LENGSTE SNARVEIEN I MILS OMKRETS

Republikken De forente Nederlandene, forløperen for dagens land Nederland, utviklet seg fra slutten av 1500-tallet til å bli en av Europas kulturelle og økonomiske stormakter. Vitenskap, malerkunst, forlagsvirksomhet, handel og håndverk blomstret. De forente Nederlandene var i tillegg svært utadrettet, og i 1602 ble Det nederlandske

NORDENKART
[«ULM PTOLEMAEVS»], NICOLAUS
GERMANUS, 1482

NORDENKART FRA VERKET PALESTINA, JACOB ZIEGLER, 1532 ELLER FØR, HÅNDEGNET

Ostindiske kompani etablert. Det nederlandske parlamentet ga kompaniet monopol på handel med kolonivarer fra Asia. Kompaniet handlet med forskjellige typer varer, blant annet silke, bomull, kobber, krydder og keramikk. Hovedkvarteret var på øya Java i dagens Indonesia, men det hadde også en rekke andre handelsstasjoner i Asia, Midtøsten og Afrika. Flere av kompaniets handelsstasjoner utviklet seg etter hvert til å bli nederlandske kolonier. I 1651 overtok for eksempel nederlandske Jan van Riebeeck som kommandant på kompaniets mellomstasjon på Kapp det gode håp. Dette var starten på nederlendernes kolonitid i Sør-Afrika.

Nederlands voksende rolle var den bakenforliggende årsaken for losen og navigatøren Willem Barents' oppdagelsesreiser i nordområdene. Fremstående fagfolk mente det burde være mulig å nå Kina og India via en den gang uoppdaget arktisk nordøstpassasje. Målet med å finne en slik nordlig rute var å slippe den lange sørlige ruten rundt Afrika. Barents gjorde tre forsøk på å finne denne passasjen, i 1594, 1595 og 1596–97, og

både velhavende handelsmenn og myndighetene i Holland og Zeeland var med på å finansiere ekspedisjonene.⁴

På den siste reisen snudde det andre skipet i ekspedisjonen ved Bjørnøya, mens Barents seilte videre østover. Skipet frøs fast i skruisen på østsiden av Novaja Semlja og ble ødelagt. Barents og mannskapet ble nødt til å overvintre i en leir de laget av skipstømmeret. I juli 1597 forlot mennene leiren og la ut på hjemreisen i åpen båt. Målet var Kolahalvøya. Av de 17 mennene som overvintret på Novaja Semlja overlevde tolv, men ikke Barents selv.

De overlevende brakte med seg Barents' egne tegninger, og resultatet ble det som kalles *Barentskartet*, der reiseruten for Barents' tredje reise er stippet, og vinterleiren på Novaja Semlja er tegnet inn. Leiren står avmerket som «Het Behouden Huys», de bebodde hus. *Barentskartet* er det første kartet som viser Bjørnøya og Svalbard. Begge ble oppdaget av Barents sommeren 1597, bare måneder før ekspedisjonen frøs inne. *Barentskartet* fikk stor betydning for senere kartografiske

fremstillinger av nordområdene, og Barentshavet, Barentsburg og Barentsøya er oppkalt etter Willem Barents.

Når det gjelder fremstillingen av Norge, er *Barentskartet* tidstypisk; norskekysten er skjematisk, men rimelig godt dokumentert, mens innlandet fremstår som et tomt terra incognita. Premissene for stedsnavns- og informasjonsutvalgelse stemmer helt overens med reisens hensikt, nemlig å finne en arktisk sjøvei for bedre å kunne ivareta handel på Østen. De mange norske kystnavnene som er med på *Barentskartet* er ofte vanskelige å kjenne igjen på grunn av den nederlandske formen. I tillegg er bynavn, distriktsnavn, øynavn og fjordnavn brukt om hverandre: Anslø (Oslo), Vlekker (Flekkfjord), Iedder (Jæren), Suitfort (Sunnfjord), Nortfort (Nordfjord), Dronten (Trondheim), Heylichland (Helgeland), Noort caep og Noort kin. Mellom Rust (Røst) og Lof-foet (Lofoten) er det tegnet en spiral med ordet «Maelstroom» ved siden av. Spiraltegnet for Moskenesstraumen går igjen på de fleste gamle kart over norskekysten.

ANDRE INTENSJONER, ANNET RESULTAT

Olaus Magnus (1490–1557) var katolikk og svensk prest. Etter reformasjonen ble hans forhold til hjemlandet anstrengt, og han tilbrakte derfor store deler av sitt liv i utlendighet, blant annet i Venezia og i det nordiske katolske eksilmiljøet i Roma. Der hadde han blant andre kontakt med sin bror, den svenske katolske erkebiskop Johannes Magnus (1488–1544) og med den norske katolske erkebiskop, Olav Engelbrektsson (ca. 1480–1538).

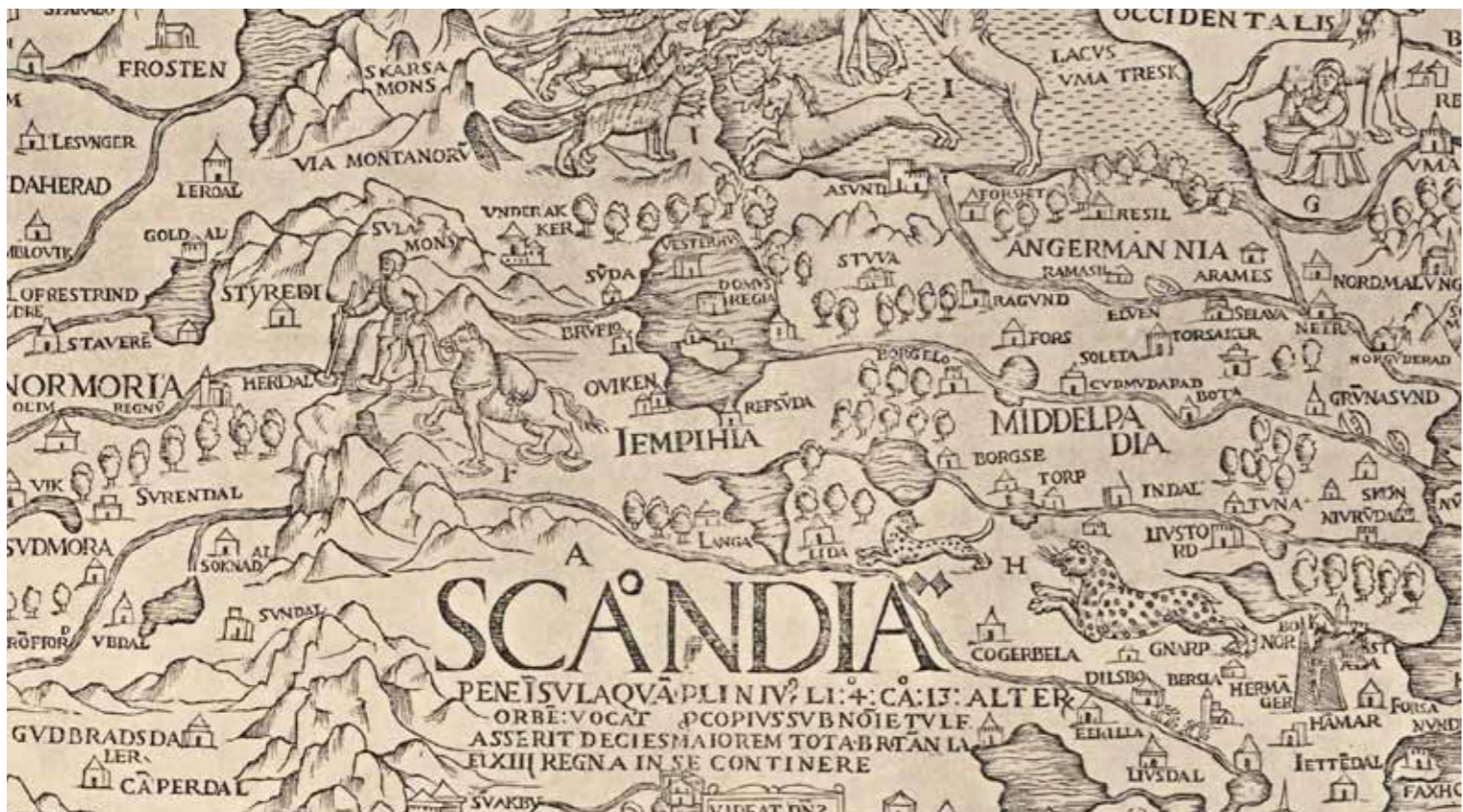
I 1518–19 foretok Olaus Magnus en lengre reise i Norge og Sverige, og kartet *Carta Marina* var ferdig i 1539 og historieverket *Historia de gentibus septentrionalibus* i 1555. På latin heter syv «septem», og på mange gamle kart betegner

ordet «septentrionalis» nordområdene. Adjektivet «septentrionalis» er den vanlige betegnelsen for «nordlig» allerede i klassisk latin og er avledet av den latinske betegnelsen for stjernebildet Karlsvognen (septentriones). Også substantivet septentriones er en vanlig betegnelse for nordlige strøk allerede i antikken.⁵ Nordstjernen, også kalt Polarstjernen eller Stella Polaris, finner man ved å forlenge linjen fra stjernen Dubhe, som er Karlsvognens «bakhjul». Karlsvognen er sirkumpolar, og dette stemmer derfor alltid. Dubhe er den syvende stjernen i stjernebildet Karlsvognen, og Nordstjernen blir derfor alltid utpekt av stjerne nummer syv.

Carta Marina finnes i dag i kun to eksemplarer⁶ og består av ni blad med samlet størrelse på 170 x 125 cm, alle tresnitt. Kartet har rundt 70

illustrasjoner, og mange av disse viser detaljer fra dagliglivet, slik som jakt, fiske, skigåing og handel. Kartet bygget på tidligere kartografers arbeider, samtidig som det bød på et vell av ny informasjon, både når det gjaldt topografi og stedsnavn. Blant annet var Olaus Magnus tydeligvis oppmerksom på at Norge, med Jacob Zieglers (1570–1549) nordenkart fra 1532/36,⁷ var snudd fra å være orientert øst-vest, som på det første trykte nordenkartet,⁸ til mer riktig å peke nord-syd.

På *Carta Marina* er Kjølén tegnet inn som en adskillende fjellrekke mellom Norge og Sverige. Mellom Sula Mons (fjellpartiet Sylene) og Skarsa Mons (Skardsfjellene) står det en forkortelse for Via Montanorum, «fjellveien». Veien kalles Skilstuguvägen, men var ikke en vei slik vi forstår ordet i dag, det var mer en rute. Skilstuguvägen

MANN OG HEST MED TRUGER. UTSNITT FRA *CARTA MARINA*, OLAUS MAGNUS, 1539

ble primært brukt om vinteren, den var en vintervei fra Jemtland forbi Sul til Verdalen og Levanger i Trøndelag. Like ved Via Montanorum er det da også på *Carta Marina* tegnet inn en mann og en hest som forserer fjellkjeden mellom Sverige og Norge, begge utstyrt med truger.

Kartet viser ulver i slåsskamp med rein, og vannet rett under ulvene må være det svenske Skalsvattnet. «Skal» er brukt tilsvarende norsk «skar(d)» og betyr «innskjæring/fjellkløft». Dette er et vanlig ord både i Norge og Sverige, og betyr fjellpass eller dalgang. Ordet finnes i ulike kombinasjoner og språkdrakter flere steder langs grensen, spesielt i Jemtland og Trøndelag.

Til høyre for Skalsvattnet er det på *Carta Marina* tegnet inn et hus med ordet Stuva over. Dette betyr «stuga», det vil si stue, et overnattingssted for reisende. Stuen ved Skalsvattnet, Skalstugan, ble anlagt på befaling fra den dansk-norske kong Christian IV i et brev av 1602.⁹ Visstnok skal også Olav Haraldsson ha fulgt denne ruten på vei til Stiklestad i 1030,¹⁰ og i århundrene som fulgte, ble

Skalstuguvågen en av de viktigste pilegrimsveiene fra Jemtland til Trondheim.

Olaus Magnus hadde en spesiell agenda da han lagde *Carta Marina* og skrev historien om de nordiske folkene. I motsetning til andre kartografer var han ikke opptatt av handel, og dermed ikke bare av kystområdene. Han ville vise Europas intellektuelle at det ikke bodde barbarer i Europas ytterkant i nord, at områdene var ressorrike, men at de var gått tapt for den katolske kirke i forbindelse med det Olaus Magnus kaller «det lutherske kjetteri».¹¹

KRIGSKARTLEGGING

Krig forårsaker kartlegging av landområder, og offisersutdannelsen inneholdt derfor også opplæring i karttegning. Kartlegging skjer helst, og om mulig i forkant av felttog, men også i etterkant når man kjenner det gitte området, og når resultater og konsekvenser av slag og felttog foreligger. Sekondløyntnant Johan Wilhelm Klüwer (1689– ca. 1759)¹² skrev en øyenvitneskildring fra

Den store nordiske krig 1700–1721, publisert så tidlig som i 1806,¹³ der han blant annet forteller om en utmattende reise foretatt i de trønderske grensetraktene i midten av desember 1716. Bakgrunnen for reisen var en mulig forestående svensk invasjon, og dermed et økt dansk-norsk behov for kartlegging av områdene der angrepet kunne ventes. Klüwer skriver at de skulle rekognosere «Jemtlands Field», samt området fra Meråker til Sul, med det formål å tegne et kart. Brigader Vincent Budde (1660–1729)¹⁴ og oberst Severin von Hiort (ca. 1670–1717)¹⁵ ledet ekspedisjonen. Været var imidlertid så dårlig, med snø, sludd og sterk vind, at de gikk seg vill i fjellet i to netter og tre dager. Klüwer forteller videre at han aldri hadde opplevd slik frost. Det blåste slik at en av offiserene – og hesten hans – blåste over ende og måtte hjelpes opp. Reisen resulterte ikke i noe kart.

Den store nordiske krig byr imidlertid på ett av de i etterkant best kartdokumenterte felttog i Norge, nemlig Armfeldttoget i Trøndelag.

Innmarsjen fant sted nøyaktig i de traktene Budde og Hiort hadde hatt til hensikt å kartlegge. Høsten 1718 ledet Karl 12. selv den svenske hovedstyrken på 40 000 mann mot Fredriksten festning i Halden, mens general Karl Gustaf Armfeldt (1666–1736) hadde kommandoen over styrken på det nordlige frontavsnitt og ledet ca. 10 000 mann mot Trondheim. Den svenske kongens plan var å følge Skalstuguvågen over grensen og ta Trondheim i løpet av seks sensommeruker.¹⁶ Sommeren 1718 hadde vært regnfull, og den skilte seg dermed ikke ut fra de siste tiårenes somre med sine feilslette avlinger. Det fortelles at det regnet så mye at kornet mugnet på rot, at det ikke var nok sol til at kornet modnet og at frosten gikk sent og kom tidlig.¹⁷ Hele Midt-Sverige var så utarmet at forsyningskompaniene hadde store problemer med å skaffe mat og utstyr. Armfeldt var imidlertid under press fra kongen, som begynte å få dårlig tid, og bestemte seg for å ikke vente på forsyningene, men heller starte marsjen og få forsyningene ettersendt. Allerede på vei til Skalstugan var veier og stier så gjørmete og ufremkommelige at general Armfeldt ble nødt til å etterlate de store kanonene.¹⁸ Da Armfeldt krysset grensen i begynnelsen av september, var det uten tungt artilleri og med allerede utslitte, sultne og frosne soldater. I november slo svenskene leir like øst for Trondheim. Armfeldt hadde imidlertid ikke utrustning til å innta byen, og Vincent Budde¹⁹ valgte å vente på fienden. Sult, frost og epidemier forårsaket store lidelser og tap på begge sider, og Armfeldts armé var allerede på dette tidspunktet betraktelig redusert.

Kulen som drepte Karl 12. brakte en brå slutt på beleiringen av Fredriksten. Allerede dagen etter kongens død,²⁰ ble beleiringen hevet, og retretten av de svenske styrkene i sør foregikk uten tap av betydning. For de svenske styrkene i nord betydde imidlertid retretten en katastrofe. Armeen fulgte ikke samme rute tilbake som den hadde kommet. Hovedstyrken gikk isteden sydover, inn Haltdalen og derfra over fjellet Bukkhammeren til Tydal. Videre fra Tydal og over til Sverige foregikk tilbaketoget i sprengkulde, snøstorm og i fullt kaos. Av de 10 000 soldatene som krysset norskegrensen tidlig på høsten 1718, var det ved avmarsjen fra Tydal ca. 5 800 igjen. Av disse nådde ca. 2 800 ned til Handöl på den svenske siden. 600 av dem er begravd der, og ytterligere 451 fikk avskjed på grunn av frostskafer.²¹

UTEN TITTEL, LORENTZ DIDERICH KLÜWER, TROLIG TEGNET PÅ 1750–60-TALLET. KARTET VISER SITUASJONEN I 1718–1719 I GRENSEOMRÅDENE I NORD-TRØNDELAG OG JEMTLAND. I FJELLOMRÅDENE DER KAROLINERNE BLE OVERRASKET AV UVÆR, HAR KLÜWER MARKERT DETTE MED STORE, SVARTE SKYER; ÉN OVER BUKKHAMMEREN OG TO VED ESSANDSJØEN.

DIOECESIS STAVANGRIENSIS, & PARTES ALIQUOT VICINÆ, OPERA L. SCAVENII, S.S. JAN OG CORNELIUS BLAEU, 1640. KJENT SOM SCAVENIUSKARTET.

ha kjent til Scavenius' kart, for på sitt kart over Sør-Norge fra 1640 har Blaeu kreditert Scavenius, noe som av og til ble gjort når kartforleggere brukte andres kart som forelegg.³⁰ Blaeus kart er derfor blitt kjent som *Scaveniuskartet*.³¹

Det finnes også et kart fra 1636, altså fire år eldre enn Blaeus *Scaveniuskart*, som tydelig har Scavenius' kart som forelegg, men hvor han ikke er kreditert.³² Dette viser at Scavenius' kart var kjent, ikke bare av Blaeu, men også av samtidens kartografiske krets.

Stavanger stift inkluderte frem til 1631 også Valdres og Hallingdal prosti,³³ noe som må ha gjort at Scavenius' opprinnelige stiftskart nærmest har hatt utseende av et sørnorgekart. Innholdsmessig er kartet likevel kun et stiftskart; byene Oslo og Bergen er tegnet inn, men områdene rundt er ikke utdypet. I det sørlige Innlands-Norge er det en stor, hvit flekk innrammet av fjell, kalt Tellemarck. Dette området er langt større enn dagens Telemark fylke, det dekker også deler av Buskerud.

Kartet ble trykket opp på nytt og utgitt i Jan Blaeus 11-binds atlasverk *Atlas Maior* i 1662.³⁴

Førsteutgaven av *Atlas Maior* var på latin, og i løpet av de kommende ti årene ble atlaset oversatt både til nederlandsk, engelsk, tysk, fransk og spansk. Verket inneholdt over 3 000 tekstsider og anslagsvis 600 kart. Antall bind varierte mellom ni og tolv, avhengig av språk, og *Atlas Maior* var det dyreste bokverket på slutten av 1600-tallet.³⁵ Utgivelsene på så mange ulike språk gjorde at atlaset, og dermed *Scaveniuskartet*, nådde ut til svært mange mennesker. Dette avspeiles tydelig ved at *Scaveniuskartet* nærmest ble brukt som mal av karttegnere til ut på midten av 1700-tallet.

Scavenius' intensjon om å kartlegge sitt eget stift fikk dermed uante konsekvenser. Dette kommer av at 16- og 1700-tallskartografene kopierte, lånte og bygget på hverandres arbeider, oftest uten henvisninger eller krediteringer, og de foresto sjelden selv feltarbeidet. Tilfeldigheter og feil ble reproduisert nærmest ukritisk, og den konteksten

Fire klüwer-brødre, blant dem den allerede omtalte Johan Wilhelm, deltok i trefningen ved Stenskans i Innaldalen i september 1718. En annen av brødrene, Lorentz Diderich (1700–1771), ble senere oberstløytnant og kommandør for den Nordenfjeldske skiløperbataljon.²² I 1760-årene tegnet han flere kart som viser både svenskens innmarsj i Trøndelag og det fatale tilbaketog.²³ I fjellområdene der karolinerne ble overrasket av uvær har Klüwer på et kart markert dette med store, svarte skyer, én over Bukkhammeren og to ved Essandsjøen.²⁴ På samme kart har han også skrevet inn referansebokstaven E i området for armeens første overnattingssted etter at den forlot Tydal, og under E i rammen på siden av kartet oppgir han: «[...] 300 Mand [...] blot tilbage paa Fieldet død ...». Dette stemmer godt med det man i dag vet om denne leiren; stedet kalles Svenskelegret, svenskeleiren, og ligger på Øyfellsets vestside.

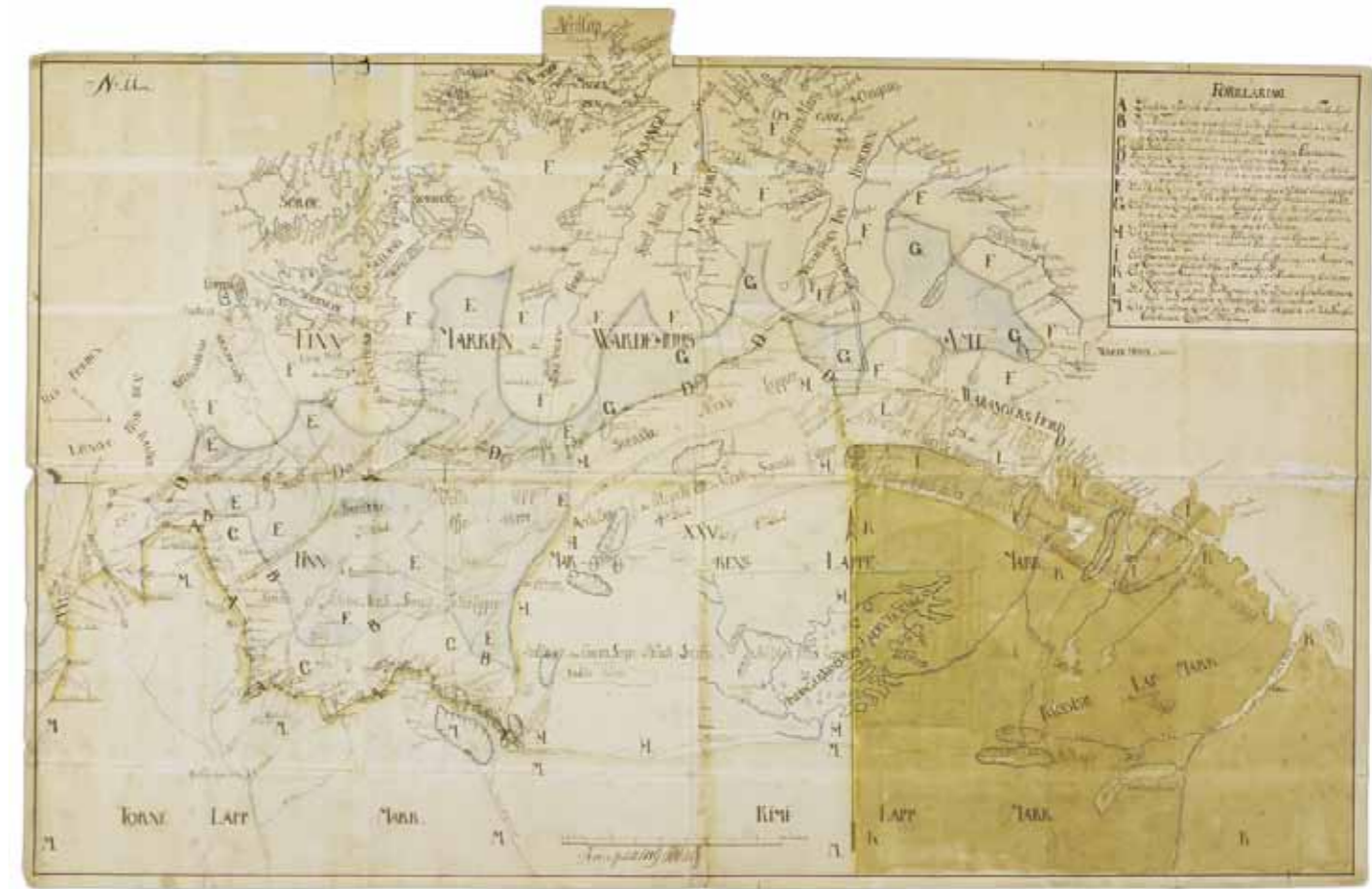
Klüwer-familien var fra Trøndelag, og det går klart frem av kartene at Klüwer var godt kjent i regionen; elver, fjell, daler og små og store innsjøer

er rimelig riktig plassert. Det er også åpenbart at Klüwer hadde stor kunnskap om Armfeldts marsjruter og leirer og den tragedien felttoget endte i. Trøndelagsbygdene lå tilbake fullstendig utplyndret etter svenskehæren, noe som må regnes som en av grunnene til Klüwers og ettertidens store interesse for felttoget. Sult og sykdom herjet i mange år etterpå. Mannsunderskuddet var stort, og dødeligheten økte eksempelvis i Verdalen til det syvdobbelte av hva som var vanlig, noe som også fikk konsekvenser for eiendomsforholdene i Trøndelag.²⁵

DEN STORE, HVITE FLEKKEN TELLEMARCK

Den danske filologen og historikeren Stephanus Stephanius (1599–1659)²⁶ skrev i 1645 at biskopen i Stavanger, Laurids Scavenius (1562–1626),²⁷ ga ut et kart over Stavanger stift 27 år tidligere,²⁸ det vil si i ca. 1618. Dette kartet finnes det ikke noe kjent eksemplar av i dag. Det store nederlandske kartforlaget Blaeu²⁹ må imidlertid

HÅNDEGNET KART OVER FINNMARK, THOMAS HANS HEINRICH KNOFF, 1749

opplysninger i utgangspunktet ble presentert i falt derfor ofte bort. Dette skjedde også med *Scaveniuskartet*. Andre utenlandske kartforleggere kopierte kartets geografiske opplysninger, der Telemark er en stor, hvit flekk, uten å oppgi at det opprinnelige kartet egentlig kun var et kart over Stavanger stift. Selv ga de ut kartene sine som kart over Sør-Norge. Dette var tiden for de store oppdagelser, og en hvit flekk var karttegnernes måte å markere uoppdaget eller ukjent område på. Det som startet med en biskops kartleggingsarbeid av eget stift, endte med at innlandsdelen av Sør-Norge i over 100 år ble regnet som ett av verdens terrae incognitae.

Dette synet på Telemark har fulgt med helt inn i moderne tid. Telemark er ofte blitt presentert, og har ofte presentert seg selv, som et historisk sett lite tilgjengelig område, der det opprinnelige norske fikk leve i fred, minimalt påvirket utenfra. Telemark har riktignok mye gammelt tradisjonsmateriale å by på, og hadde 16- og 1700-tallets kartforleggere vært mer opptatt av kildekritikk,

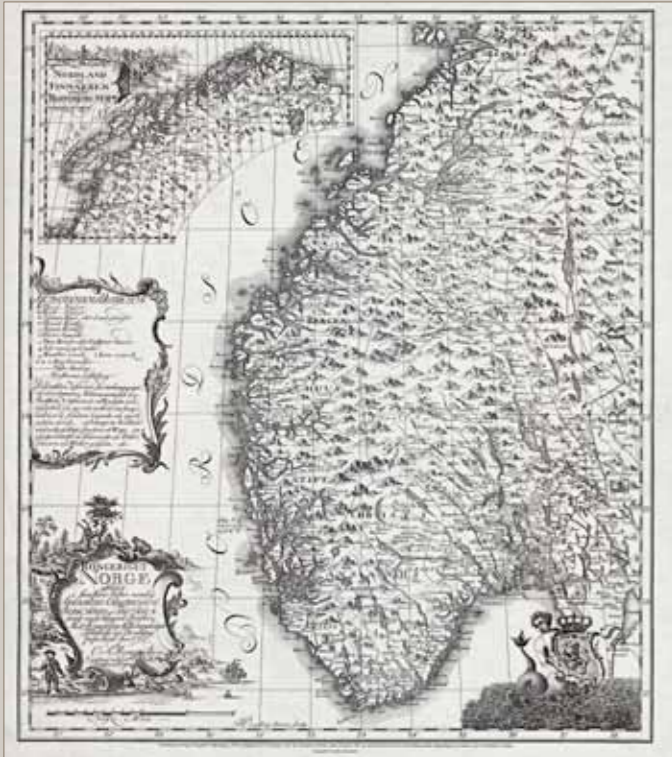
hadde ikke Telemark blitt fremstilt som ukjent land på gamle kart.

NORDKALOTTEN OG GRENSEPROBLEMATIKK

Grenseforholdene i den nordlige delen av Skandinavia og Russland var i flere hundre år svært uklare, og innbyggerne i enkelte områder ble avkrevd skatt fra flere nasjoner. Vardøhus festning ble opprinnelig bygget for å markere suverenitet i nordområdene og for å sikre nærforsvaret av Vardø. Dagens festning ble bygget på 1730-tallet, men regnes å ha aner tilbake til en borg anlagt allerede under kong Håkon V Magnussons regjeringstid (1270–1319). Noe sterkt militært anlegg har Vardøhus aldri vært, men symbolverdien som «flaggpost mot øst» har alltid vært viktig.³⁶ På Doedsz' kart er den dansk-norske kongens våpenskjold plassert i Sør-Norge. I Nord-Norge er imidlertid kun det norske riksvåpenet plassert, noe som kan tolkes som kartografens gjengivelse av et territorialkrav. Etter Kalmarkrigen 1611–13

frafalt Sverige sine krav på kystområdene i Finnmark, men opprettholdt kravet på innlandsområdet. Dette området hadde hovedsakelig samisk befolkning, det var uten nasjonale grenser og var nærmest å betrakte som et fellesområde med både norske, svenske og russiske interesser.

Allerede i 1737 ble det klart at hele den norsk-svenske grensen skulle gås opp, ikke bare de delene det rådde tvist om, og i 1738 begynte grenseoppgangen fra syd. På de steder der det ble oppnådd enighet om grensens beliggenhet, ble det oppført røyser. Øvrige steder fikk man nøye seg med å utrede og protokollføre de ulike påstander om grensens riktige plassering, såkalte prentensjonspunkter.³⁷ Som ledd i forberedelsene til grenseforhandlingene med Sverige i 1747–51 står major Peter Schnitlers grenseeksaminasjonsprotokoller 1742–1745 sentralt, spesielt når det gjelder «Finnmarksvisten».³⁸ Thomas Hans Heinrich Knoff var offiser og arbeidet med landmåling i flere tiår, blant annet med grenseoppmåling i Nord-Norge i 1744–1749.³⁹ Hans håndtegnede

KONGERIGET NORGE, OVE ANDREAS WANGENSTEEN, 1761. UTSNITTET VISER FEMUNDEN. KARTET ER UTGITT TI ÅR ETTER GRENSETRAKTATEN, MEN GJENGIR LIKEVEL PÅ ETT PUNKT RIKSGRENSEN I HENHOLD TIL DET SVENSKTERRITORIALKRAVET, SOM VAR AT GRENSEN SKULLE GÅ RETT GJENNOM FEMUNDEN. UNDER GRENSEFORHANDLINGENE HADDE NORGE VUNNET FREM I DENNE SAKEN, OG GRENSEN BLE DERFOR TRUKKET MELLOM DE HØYESTE FJELLENE ØST FOR FEMUNDEN.

kart over Finnmark fra 1749 er trolig utarbeidet i forbindelse med forberedelsene som munnet ut i grensetraktaten av 1751.⁴⁰ I forbindelse med denne traktaten ble hele den norsk-svenske grensen fra sør til nord gått opp og regulert. Dette gjaldt også riksgrensen mot Finland, som da lå under Sverige.

Knoffs kart er det første kjente kartet der innlandet i Finnmark er kartlagt. Kartet inneholder både et vell av stedsnavn, naturlig nok svært mange samiske, og viktige opplysninger for kunnskapen om tilblivelsen av de nasjonale grensene på Nordkalotten. I Finnmark ble Tana valgt som grenselinje, og Norge fikk dermed de store landområdene Kautokeino, Karasjøen og den delen av Utsjøen som ligger vest for Tanaelven. Den samiske inndelingen i siidaer, kollektiver som hevder, utnytter og forvalter rettighetene i et område, hadde tidligere vært det nærmeste man kom grenser på Nordkalotten.⁴¹ Utsjøen var en slik siida og Knoff nevner den i den forklarende teksten på kartet, da stavet «Utzioki». Det første norgeskartet tegnet av en navngitt norsk kartograf, Ove Andreas

Wangenstein, ble utgitt i 1761.⁴² Wangensteens kart er svært gjennomarbeidet og regnes som en milepæl i norsk karthistorie. Det inneholder imidlertid en liten pussighet: Kartet er utgitt ti år etter grensetraktaten, men gjengir likevel på ett punkt riksgrensen i henhold til det svenske territorialkravet. Svenskene ønsket at riksgrensen skulle gå rett gjennom Femunden, men etter forhandlinger endte det med at grensen ble trukket mellom de høyeste fjellene øst for denne.⁴³ Året etter, i 1762, utga Wangenstein et kart over Akershus stift,⁴⁴ og da var feilen rettet opp.

GAMLE KART SOM PORTAL

Havet spiller en viktig rolle i vår historie. Dette dreier seg ikke bare om utferdstrang og Norge som sjøfartsnasjon, men om den lange kyststrøpen, hvis beboere knyttet sin identitet til havet og opplevde det som ressurs, venn og fiende. Dette gjaldt både for den lokale kystbefolkningen, for lokalbefolkningen fra innlandet, som reiste med sine varer til markeder og handelsplasser langs kysten, og for

utlendinger med handelsinteresser. I dag er vårt forhold til havet preget av vår egen tid med teknologisk utvikling og industrialisering, som blant annet har resultert i oljeutvinning og fabrikktrålere. I tillegg kommer det moderne aspektet med fritidsbruk av kysten.

For å få innblikk i den historien gamle kart byr på, må de forstås ut fra sin samtid, ut fra kartografenes intensjoner og ut fra den kulturelle konteksten de ble til i. Da er gamle kart ikke bare vakre å se på, men en portal inn til et stort mentalt, kulturelt, intellektuelt og historisk univers.

- 1 Om kartserien *Norge 1:50 000, M711*, se Statens Kartverk, <http://www.statkart.no/?module=Articles&action=ArticleFolder&publicOpenFolder:ID=446> (siteret 16/5 2009).
- 2 Carl Moreland og David Bannister, *Antique maps* (London: Phaidon, 1989), 100.
- 3 Lucas Janszoon Waghenaer, *Finmarchia i Tresoor der Zee-Vaert* (Leiden: [s.n], 1592. Se The Northern Lights Route, <http://www.ub.uut.no/northernlights/eng/map04.htm> (siteret 16/5 2009).
- 4 Thor B. Arlov, *Svalbards historie* (Trondheim: Tapir, 2003), 40.
- 5 For eksempler, se oppslagsordene *septentriones* og *septentrionalis* i P. G.W. Glare red., *Oxford Latin Dictionary* (Oxford: Oxford University Press, 1968–82, opptrykk 2006).

- 6 Eies av henholdsvis Carolina Rediviva i Uppsala og Hof- und Staatsbibliothek i München.
- 7 Jacob Ziegler, *Quae Intus Continentur* [...] (1532). Verket omhandler Midtosten og inneholder åtte kart, hvorav ett over Norden. Verket ble utgitt på nytt i 1536, da under navnet *Terra Sancta*. Det er vanskelig å avgjøre hvilket av disse to opplagene et løst nordenkart stammer fra. Et manuskript til Zieglers verk, med tittelen *Palestina*, eies av Nasjonalbiblioteket, Ms. 4° 917. Manuskriptet er en bok og inneholder tre kart, hvorav ett nordenkart. Kristian Nissen mener boken er ført i pennen av Jacob Zieglers faste skriver, Martin Richter. Se Kristian Nissen, «Jacob Ziegler's Palestine Schondia Manuscript», *Imago Mundi* XIII (Stockholm: [s.n], 1956), 45–52.
- 8 Astronomen og geograf Claudius Ptolemaeus levde i Alexandria mellom 90–150 e. Kr. Originalen av hans verk har ikke overlevd, kun avskrifter er oppbevart i bysantinske klostre. Tyrkerne erobret Bysants i 1453, men allerede fra slutten av 1300-tallet flyktet mennesker fra øst mot vest. Gjennom disse flyktningene ble den vestlige verden kjent med Ptolemaeus' verk og i 1409–10 ble det for første gang oversatt til latin under navnet *Cosmographia*. En del av de nye utgavene inneholdt også kart over områder som opprinnelig ikke var dekket av Ptolemaeus' oppteignelser. En av kartografene som utarbeidet slike nye kart, Tabulae modernae, laget i «ptolemeusstil», var benediktinermunken Nicolaus Germanus, i en del referanselitteratur bare kalt Donis. Blant kartene han utga i Ulm i 1482 er det ett nordenkart, det første trykte nordenkart man kjenner til. Nasjonalbibliotekets kartsamling Kart 4841.
- 9 Johan Jonsson, *Historiska vägar i Jämtlands län: från gångstig till landsväg*, Jämtlands läns museum og Vägverket Region Mitt. Östersund (Östersund: Jamtli, 2001), 18.
- 10 Ibid. 16.
- 11 Rune Blix Hagen, *Historien om folkene under de syv plogkorsene: Olaus Magnus og hans historieverk om Norden fra 1500-tallet*, se <http://ansatte.uit.no/rha003/olau.htm> (siteret 16/5 2009).
- 12 Olai Ovenstad, *Militerbiografier: den norske hærs officerer fra 18. januar 1628 til 17. mai 1814*, b. 2 (Oslo: Norsk slekthistorisk forening, 1948–49), 44.
- 13 Johan Wilhelm Klüwer, *Et Øievidnes Beskrivelse over den svenske Armées Tog under Generallieutenant Armfeldts Commando, som infaldt ved Steene Skands udi Trondbiens Stift, den 12 September 1718* (Kjøbenhavn: Ny Minerva II, 1806), 19–73.
- 14 Ovenstad, b. 1, 186.
- 15 Ovenstad, b. 1, 467.
- 16 Anders Hansson, *Karolinernas dödsmarsch* (Östersund: Jamtli förlag/Jämtlands läns museum, 2001), 4.
- 17 Audun Dybdahl, «Fra pest til poteter 1350–1850», i *Trondelags historie*, b. 2. red. Ida Bull et al. (Trondheim: Tapir, 2005), 229; Henry Kristian Jensås, *Trondheim som regional festning* (Distriktskommando Trøndelag, 1996), 50–68.
- 18 Olav Petter Nyberg, *Felttog og forsvarsanlegg i grenseland* ([Verdal]: Verdal kommune, 1999), 6.
- 19 Ved den svenske invasjonen i Trøndelag i 1718 var Vincent Budde blitt generalmajor og hadde nylig fått kommandoen over den nord-norske hæren med sete i Trondheim.
- 20 Danmark-Norge hadde gått over til den nye gregorianske kalenderen i 1700. I henhold til denne ble Karl 12. drept 11. desember. Sverige og Finland fulgte den gamle julianske kalenderen helt frem til 1753, og etter denne ble Karl 12. drept 30. november.
- 21 Hansson, 23–24.
- 22 Ovenstad, b. 2, 44.
- 23 Se Nasjonalbibliotekets database med digitaliserte håndtegnede kart relatert til Karl 12.s felttog i Norge <http://www.nb.no/karl-xii-kart> (siteret 16/5 2009).
- 24 Etter at elven Nea ble demmet opp og man fikk Nesjødammen, ble Essandsjøen en del av Nesjøen. Området ser derfor annerledes ut i dag enn på 1700-tallet. Oppdemmingen medførte blant annet at en del av karolinergravene fra 1719 ble lagt under vann.
- 25 Nyberg, 14.

- 26 *Dansk biografisk Lexikon: tillige omfattende Norge for Tidsrummet 1537–1814*, b. 16, Skarpenberg-Sveistrup. Udgivet af C.F. Bricka (København: Gyldendal, 1902), 400.
- 27 Vibeke Roggen og Laurids Clausen Scavenius, *Store norske leksikon* s.v. «Laurids Clausen Scavenius – utdypning (NBL-artikkel)», http://www.storenorskeleksikon.no/.nbl_biografi/Laurids_Clausen_Scavenius/utdypning (siteret 16/5 2009).
- 28 Stephen Hansen Stephanius, *Stephani Johannis Stephani Notae uberioris in Historiam Danicam Saxonis Grammatici: Una cum prolegomenis ad easdem notas* (Sorae: [s.n], 1645), 116.
- 29 Willem Blaeu (1571–1638) hadde studert under astronomen Tycho Brahe og var instrument- og globusmaker, kartograf, trykker og kartutgiver. Sønnen Jan Blaeu (1599–1673) var sjefskartograf i det Nederlandske Ostindiske Kompani fra 1638 og arbeidet familiebedriften frem til å bli det største kartforlaget i Europa på midten av 1600-tallet. Se blant annet Christopher Fleet, Joan Blaeu, National Library of Scotland <http://www.nls.uk/pont/bio/blaeu.html> (siteret 16/5 2009).
- 30 Et forelegg er det kartet en karttegner har hentet opplysninger fra og sett etter.
- 31 Jan Blaeu og Cornelius, *Diocesis Stavangiensis & partes aliquot vicine, operâ L. Scavenii*, s.s. (Amsterdam: [s.n], 1640) Utgitt på nytt i Jan Blaeu, *Atlas Maior sive Cosmographia Blaviana* (Amsterdam: [s.n] 1662).
- 32 Joannes Janssonius, «Nova et accurata Tabula Episcopatum Stavangiensis: Bergensis et Asloiensis, Vicinarumque aliquot territorium», i *Atlas Novus* (Amsterdam: [s.n], 1636).
- 33 Arne I. Hoem, *Norge på gamle kart* ([Oslo]: Cappelen, 1986), 47.
- 34 Jan Blaeu, *Atlas Maior sive Cosmographia Blaviana* (Amsterdam: [s.n], 1662).
- 35 C. Koeman, *Joan Blaeu and his grand atlas: introduction to the facsimile edition of Le grand atlas, 1663* (Amsterdam: Theatrum Orbis Terrarum, 1970), 46.
- 36 Nasjonale Festningsverk, s.v. «Historie», <http://www.nasjonalefestningsverk.no/vardohus/Artikler/Historie> (siteret 16/5 2009).
- 37 Trond O. Vassdal, «Historisk sammendrag vedrørende riksgrensa Norge–Finland», notat revidert og supplert av Trond E. Espelund. Ajourført 14. oktober 2008. Statens kartverk http://www.statkart.no/filestore/Landdivisjonen_ny/Fagomrder/dGrenser/grensefiler/rgnorfinhi.doc (siteret 16/5 2009).
- 38 Major Peter Schnitlers grenseeksaminasjonsprotokoller 1742–1745, b. 3 ved Lars Ivar Hansen og Tom Schmidt, Norsk historisk kjeldeskrift-institutt (Oslo: Kjeldeskriftfondet, 1985).
- 39 Olai Ovenstad, *Militerbiografier: Den norske hærs officerer fra 18. januar 1628 til 17. mai 1814*, b. 2. (Oslo 1948–1949), 49.
- 40 Knoffs kart fra 1749 er trolig en sirlig tegnet kladd; Nordkappområdet er tegnet på en pålimt lapp som stikker utenfor resten av kartet. Riksarkivets kartsamling har et svært likt kart, også tegnet av Knoff, og som trolig er det endelige resultatet. RAs kart er fra ca. 1750. RA Grensearkivet, nr. 97.
- 41 Ot.prp. nr. 25 (2006–2007). Om lov om reindrift (reindriftsloven) pkt 8.7. Siida s 37: «Med siida forstås i denne lov en geografisk og sosial gruppe av reinere som utøver reindrift i fellesskap på et bestemt areal».
- 42 Ove Andreas Wangenstein, *Kongeriket Norge afdelet i sine fire Stifter, nemlig Aggershus, Christiansand, Bergenhus og Trondhjem, samt underliggende Provstier*, 1761, Nasjonalbibliotekets kartsamling Kart 2482.
- 43 Hoem, 57.
- 44 Ove Andreas Wangenstein, *Akershus stift*, Nasjonalbibliotekets kartsamling Kart 184.